

ПІДСУМКИ.

Загальний образ залюднення Слобожанщини в середині XVII віку.

Підсумуємо тепер висновки з нашого дослід. Залюднення Слобожанщини становило продовження колонізаційного руху української людности на схід, що почався той рух десь у XVI сторіччі і не припинявся потім протягом трьох дальших століть. Цей рух не був наслідком самого тільки розвитку продукційних сил і поширення господарчої експлуатації країни на нові райони, що до того лежали диким перелогом. Розвиток продукційних сил на Наддніпрянщині протягом другої половини XVI і першої половини XVII віку призвів до гострого соціального конфлікту. Великі маси селянства, що з'явилися в цих часах, у лісостеповій і північностеповій смузі країни, не мирилися з наступом і дальшим скріпленням панської феодалної експлуатації, багато разів повставали й війною намагалися знищити феодалне панство і панщину. Невдачі в цій визвольній боротьбі і дальший наступ панської землевласности сприяли тому, що колонізувати нові, ще не залюднені, простори стало за єдиний спосіб вирватися з лещат феодалної експлуатації; цей пасивний спосіб опору проти наступу феодалної землевласности був основною причиною інтенсивного колонізаційного руху на схід протягом XVI—XVII вв.

У загальному ході цього руху ми не можемо вказати окремі колонізаційні хвилі, що відділялися б одна від одної часами занепаду колонізаційного руху. Цей рух, почавшись у середині XVI віку, іде далі безперервно і стає дедалі інтенсивнішим; але інтенсивність його збільшується нерівномірно, і часи раптового збільшення колонізаційного руху припадають саме на часи після невдач селянських повстань, на часи панських репресій і нового збільшення експлуатації кріпацької праці. У цьому розумінні ми й можемо казати про колонізаційні хвилі 1633—5 рр., 1638—9 рр. і особливе піднесення колонізації на схід дальшими роками, роками т. зв. „золотого спокою“ — 1642—48 рр. Тільки в другій половині 1648 р. маємо ми короткочасну перерву в колонізаційному русі.

У цьому колонізаційному русі слід відрізнати дві окремі форми, відмінні своїми стосунками до розвитку феодалної системи в північно-західних частинах Наддніпрянщини. Виразнішою формою протесту проти розвитку феодалних стосунків була еміграція поодиноких осіб, родин чи цілих мас людности — цілковитий розрив і вихід з-під польсько-панської системи феодалного землеволодіння. До часів Хмельниччини цей еміграційний рух скерований був усе в одному напрямкові — до новозаснованих міст південної Московщини (залюднення Лівобережжя я тут обминаю). До самої Слобожанщини еміграційний рух не йшов; ми знаємо тільки один випадок, невіддалу

чугуївську еміграцію Острянина 1638 р. До південної Московщини емігрувала й озброєна покочана людність, що вливалася тут до складу служилих „черкаських“ залог московських міст, і селянська неозброєна, властиво хліборобська людність. Але, пориваючи з своєю батьківщиною, де панувала панська фєвдальна землевласність, ці емігранти на нових місцях натрапляли на розвиток тієї самої фєвдальної системи, хоч у відмінній формі помісного землеволодіння. Тікаючи від наступу польського панства, ця людність потрапляла в сферу помісної системи і визиску від торгового капіталу московського. Не кажучи вже про селянську людність, що безпосередньо переходила до складу „поживного ґрунту“ московського поміщицтва, навіть козацька служебна людність, що поповнювала нижні верстви поміщицтва південної Московщини, не знаходила тут сподіваної волі до господарчої експлуатації природних багатств країни на власну користь. Через те зрозуміло, чому ми ввесь час спостерігаємо тут зворотний еміграційний рух, і чому в часах Хмельниччини еміграційний рух із Наддніпрянщини на схід починає йти вже в іншому напрямку. За джерело цього еміграційного руху напочатку були Правобережжя (Волинь, північна і центральна Київщина) і Чернігівщина. Але з перших часів залюднення центрального Лівобережжя, вже з другого десятиліття XVII віку, за джерело колонізації стає саме ця країна і, як можемо гадати, звідси припливає переважна маса емігрантів до міст південної Московщини.

Другою формою колонізаційного руху, формою цілком своєрідною і відмінною від попередньої, було уходництво, що панувало на Слобожанщині аж до середини 1650-х років. Уходництво теж було способом спекатися панської навали. Правда, південно-українські уходи не цілком були вільні від зазіхань фєвдальної адміністрації. Але накласти руку на рухливе добутиницьке господарство уходників по просторах і лісових закутках дикого степу було не так легко, і панська землевласність з великими труднощами і дуже поволі просувалася до місцевостей, де ще не було постійної осілої людности. Але вислизнути цілком із пазурів фєвдальної експлуатації уходники не могли. Передусім уходницькому господарству, особливо пасічній його формі, доводилося уживати деяких, хоч і невеликих, засобів виробництва; зачерпувати їх можна було тільки в місцевостях сталого заселення, де панували вже фєвдальні стосунки. Далі господарство уходників потребувало місць збуту, а вони були по містах, уже захоплених панством. Нарешті уходницьке господарство потребувало місць зимового осідку, де, звичайно, лишалися родини уходників на ввесь рік. Це все ставило уходників і їх господарство в тісну залежність від господарчої системи і економічних стосунків, уже фєвдалізованих.

Найвиразніше ця залежність позначилася на пасічній формі уходницької колонізації, що з'явилася і розвинулася на західній Слобожанщині у 2-й чверті XVII віку, отже напередодні Хмельниччини; за джерело її було середнє Посулля (Лубенщина), середнє Попселля (Миргородщина — Зінківщина — Гадяччина) і Поворскля (Полтавщина). Наприкінці 1640-х років лівобережні пасіки вкривали всю західню частину Слобожанщини по Ворсклу і допливах (Мерлу тощо), по Мжу і Удах до горішнього Дінця. „Пасічники“ провадили досить складне господарство: мали оранки, випасали худобу,

продукували, крім меду і воску, також багато збіжжя, горілку, тютюн і спродували їх почасти по суміжних московських містах, а почасти на Лівобережжі. Для полегшення транспорту просікали через ліси шляхи, а через річки мостили мости. Пасіки тримали або безпосередньо „з руки“, „під владою“ лівобережних землевласників — магнатів і їхніх урядників і „державців“ або належали вони разом з усім „зрядом“ лівобережним міщанам. Експлуатували їх через рандарів, за допомогою наймитів. Бували і простіші стосунки, часом сами власники експлуатували пасіки „собой“, незалежно ні від кого іншого. Проте зв'язок пасічного господарства з февдальною системою цілком виразний, хоч у ці часи, напочатку, був, мабуть, ще номінальний, і февдальний визиск дуже малий. Тісніше в'язалися з февдальною землевласністю Лівобережжя лісові промисли промислових ватаг і окремих підприємців — рандарів у цій таки місцевості, особливо в північно-західньому кутку її — на горішній Сулі, в пізнішій Сумщині, де зайшла людність жила з будництва, дегтарства тощо.

Пасіки поширилися на західній Слобожанщині в 1640-х роках; після короточасної перерви 1648—49 рр. пасічна колонізація починає набирати ще більшої сили в перших роках Хмельниччини, а як постали на Слобожанщині українські міста і слободи, вливається до цієї осілої колонізації, концентрується коло новоутворених поселень і переносить до них властиві пасікам господарчі й економічні форми; ось так переноситься до нових поселень тісний, зв'язок з міщанством і торговим капіталом лівобережних міст, в економічний побут слобідських українських колоній запроваджується чимало елементів грошового господарства — уживання оренди й наймитів у господарстві тощо. Нова людність, що з'являється на Слобожанщині, мусить чималою мірою прийняти і далі поширювати господарчі форми, вироблені тут пасічниками попередніми роками. Що особливо для нас цікаво, пасічно-уходницьке господарство, як показують попередні досліді, має тенденцію в процесі свого розвитку переходити в форму хуторського господарства, а далі творить ґрунт до складання на його місці февдальних стосунків. Ось так пасічно-уходницьке господарство повинно було чимало впливати на економічний розвиток Слобожанщини дальшими роками.

Через відмінність природних умов у південно-східній частині Слобожанщини (степово-байрачна рослинність) тут, по багатьох уходах середнього Дінця і його допливів розвинулася ще з давніх часів інша форма уходництва — степове добичництво, засноване на рибальстві і полюванні і тісно зв'язане з розбишацтвом — „воровством“. Добичницька колонізація іде з тих самих місцевостей, що й пасічна (див. вище), особливо поширюється одночасово з пасічною, в 1640-х роках, але переважно складається, очевидно, не з міщанських і хліборобсько-селянських елементів, а з „неслухняної“ покозаченої людности Лівобережжя, здавна зв'язаної із степовим добичництвом. Ця людність концентрується коло Торських солоних промислів на середньому Дінці і з'єднує т. ч. два великих козацьких осередки — Запоріжжя і Дін. З початком Хмельниччини вона почасти відлинула на захід, а почасти почала концентруватися в дальших роках коло новозаснованих Змієва і Цареборисова, і наявність цієї людности позначається на тому, що життя тутешніх громад особливо неспокійне.

Українська ухидницька людність зустрілася на Слобожанщині з службовою московською людністю, що посувалася сюди з півночі і вже в 2-й половині XVI віку стала сторожами на середньому Дінці. Колонізація Слобожанщини з півночі також (як і українська колонізація) не була тільки безпосереднім наслідком розвитку продукційних сил країни і, крім потреби придбати нові простори для помісного землеволодіння, мала спеціальне завдання оборонити торгові шляхи Волгою і Доном на південь, загрожені саме від Слобожанщини, і забезпечити для московського торгового капіталу панування в підбитих у середині XVI в. землях Надволжя. Через те, що масова російська колонізація до Слобожанщини не доходила, організація оборони країни і її колонізації мали виразний державний, військово-службовий характер; для того улаштовували тут службове поміщицтво. Зустріч українського ухидництва з помісним землеволодінням і впливами московського торгового капіталу, що ним так уважно опікувалася державна влада, призвела до гострого конфлікту і збройної боротьби між обома колонізаційними потоками; цей конфлікт особливо загострився в 1640-х роках і припинився тільки в 1650-х роках, коли колонізували Слобожанщину осілі українські емігранти.

Переможне селянське повстання 1648 року під проводом козацтва і козацької старшинської верхівки не спроможне було знищити раз назавсіди ані феодалних стосунків, ані властивої цим стосункам суперечності інтересів селянських і зверхніх землевласницьких кіл. Зв'язок старшинської верхівки з польським шляхетством і виразні тенденції козацької старшини до відновлення феодалної експлуатації селянської праці, вже в своїх власних інтересах, відновили попередній конфлікт; після короткої перерви 1648—49 рр. еміграція на схід поновлюється з новою силою. Розрухи, зв'язані з військовими діями, і безнадійність перспектив до кращого майбутнього стимулюють підсилення еміграційного руху, але сами впливають із зазначеної суперечності класових інтересів селянства і владущих козацьких верств. Люті репресії польського панства, рівнобіжні репресії гетьманського уряду проти „неслухняного“ селянства і селянських заворушень, безоглядне руйнування селянського господарства під час експропріації провіанту для військових загонів, уживання від гетьманського уряду в військових походах татарських загонів, що винагороджували себе селянськими полонениками — це були конкретні прояви класової політики старшини, що примусили маси наддніпрянської людности податися на еміграцію.

Ця еміграція розпочинається вже в кінці 1649 р., але інтенсивна еміграційна хвиля виливається з Наддніпрянщини р. 1652, у зв'язку з протиселянськими репресіями польського панства і жовнірства після Білоцерковської угоди, підтриманими від старшини і гетьманського уряду. Особливо численні відомості маємо про еміграцію з Чернігівщини (південної її частини); звідти емігрує цілий „полк“ на чолі з полковником Іваном Дзикою (Дзиковським) і закладає на середньому Дону перше українське місто Острогожськ.

Еміграція 1652 р. має переходовий характер і стоїть в тісному зв'язку з формами еміграційного руху до московських південних міст попередніми роками. Але одночасно багатьма рисами вона нагадує нам відмінні від попередніх форми еміграційного руху дальших років 1654—55.

В роках 1654—5 потужна хвиля еміграційного руху заливає нарешті вла-

стиву (Донецьку) Слобожанщину, де до того часу ми могли спостерегти тільки існування захожих лівобережних уходників. Ця еміграція безпосередньо зв'язана з угодою 1654 р., але зв'язки ці мали бути досить складні. З одного боку ця угода мала покласти початок запеклій московсько-польській війні за Україну, і війна ця мала розгорнутися на просторах самої України; угодою цією визнав гетьманський уряд свою нездатність упоратися з поляками самотужки, але на військову допомогу далекої Московщини надії були замалі; шляхетське військо Польщі мало тепер прийти на Україну, щоб карати не збунтовану тільки людність, а тепер уже людність, що зрадила Річ Посполиту на користь московському цареві, і репресії польського панства мали бути тим страшніші, що тепер уже шляхетська Польща мала кинути на села України дику татарську орду. Досить було самих-но чуток, щоби сполошити людність, але події 1653 і дальших років стверджували ці чутки наочно. Це був один бік справи. З другого боку угода 1654 р. була спілкою козацької старшини з царем московського поміщицтва, що саме тоді поновило свої права на селянську працю, захитані в часах „смути“. Отже класовий зміст дальшої політики Хмельницького щодо селянства можна було легко як не передбачати, то передчувати. Міг впливати на полегшення еміграції і такий суто психологічно-правний момент, що перехід за межі Лівобережжя до Слобожанщини вже не був переходом через кордон чужої держави; емігранти справді рекомендували себе віднині „царськими підданими“, жителями „государевых малороссийских городов“ тощо. Таким чином імпульс — тікати з країни, де за всі труднощі селянство мало заплатити своїм майном і головами, а в перспективі мати панщину по старшинських хуторах і монастирських маєтках, цей імпульс міг з більшою легкістю перейти в чин, ніж до того часу.

Еміграція 1654—5 рр. мала відмінний характер від еміграції попередніх років. Фактично це було самовільне захоплення ще незалюдненої осілої країни, де емігранти розташувалися, як сами хотіли, не питаючись нікого, і запровадили тут без перешкод лад, що відповідав суспільно-економічним стосункам громад, що пересувалися і концентрувалися на нових місцях. Територією оселення емігрантів вперше зробилася властива (Донецька) Слобожанщина в тих межах, що їх визначило перед тим тутешнє українське ухोдинцтво.

На жаль, архівні відомості не дають нам вичерплливих даних ані про ті місцевості, звідки вийшли емігранти 1654—5 років, ані про суспільний склад і розмір цієї еміграції. Чимало їх вийшло з Правобережжя (до м. Сум з м. Ставищ і, мабуть, з інших місцевостей Київщини, до м. Охтирки і, можливо, до м. Харкова); південну Слобожанщину залюднили емігранти з південної частини центрального Лівобережжя (м. Цареборисів з мм. Кременчука, Кобеляк, можливо і м. Зміїв з тих таки місцевостей); мабуть, приходили пересельці і з південної Чернігівщини; але більша частина еміграції, як можемо гадати, вийшла з густо заселеного центру Лівобережжя (Полтава, Миргород, Лубні, Гадяче), звідки виходили перед тим головні маси слобідського уходинцтва (з більшою певністю можемо казати про концентрацію колишнього слобідського уходинцтва на містах Сумах, Охтирці, Змієві і Цареборисові). У складі емігрантів бачимо ми й людність заможню, властиво ко-

зацьку (в перепису м. Охтирки), міщан (напр., у м. Сумах); до міщанства і селянства напевне належала неозброєна людність; в м. Охтирці і слободах Мохначах і Печенігах її було коло 50%, по інших поселеннях 30—15⁰/. Проте суспільну приналежність емігрантів точно нема змоги виявити, окремі верстви змішалися в загальній масі показаної людности, і серед озброєних було певно чимало колишніх міщан і селянства. Нарешті, деякі дані джерел кажуть нам про наявність нереєстрованої людности без ніякого майна, що не мала навіть змоги осісти і почати господарювати на нових місцях. Таким чином до офіційних реєстрів записано не всю людність, що виємігрувала до Слобожанщини в 1654—57 роках, отож підсумок реєстрів — 3—3¹/₂ тисячі дорослих чоловіків — не показує нам справжнього розміру цієї еміграції.

Український гетьманський уряд і місцева старшинська адміністрація ставилися до еміграції гостро вороже; так напр., охтирські емігранти потерпіли чимало від лютих репресій старшини. Це підкреслює класову основу еміграції. Щождо московського уряду і місцевої слобідської воеводської адміністрації, то з давніших часів була виразна тенденція використовувати емігрантів по південних московських фортецях і на Дону, але не дозволяти їм розташовуватися на властивій Слобожанщині. Проте угода 1654 року і масова осіла еміграція цього ж таки року примусили уряд змінити своє становище супроти української еміграції до Слобожанщини, і вже з того самого року, а цілком виразно з року 1655 уряд не тільки дає згоду на розташування тут емігрантів, а й наказує воеводам по змозі сприяти успіхам дальшого залюднення країни.

На нових місцях емігранти розташувалися незалежно від бажань і намірів місцевої воеводської адміністрації. Можливо, що місцевість для оселення обирали за допомогою людей, що добре знали Слобожанщину, бо бували тут перед тим на уходах. Здається, різні райони Слобожанщини притягали до себе ту чи ту людність відповідно до її господарчих звичок і уподобань: мирна хліборобська людність розташувалася на північному заході країни, добичницько-козацька — на півдні і південному сході, суміжно з вільним степом. Про більшість поселень можемо сказати з певністю, що перед 1654 роком тут могли існувати хіба невеличкі слободи (як от на місці Харкова). Але й ці невеличкі слободи могли з'явитися тут не раніше від 1653 — кінця 1652 року. Наприкінці 1653 чи на початку 1654 р. засновано Охтирку, Харків, Цареборисів і слободу Печеніги; в р. 1654 Зміїв; у тому ж таки році і не пізніше від початку 1655 р. осаджено слободи Терни, Ворожбу, Городне, Колонтаїв із селами, Хорошеву, Мохначі; весною 1655 р. Суми. Серед цих поселень знаходимо назви всіх більших (полкових) міст пізнішої Слобожанщини (крім м. Ізюма). В дальших роках, з літа 1655 р. до осені 1657 р., нових поселень уже не виникло, і дальші емігранти концентрувалися навколо вже заснованих перед тим. Усі слобідські міста засновано силами пересельців, що приходили більш або менш великими загонами. Так було в Сумах (100 чол. з м. Ставищ), Цареборисові (50 чол. з Кременчука і Кобеляк), в Охтирці (700 чол., почасти з Правобережжя), в Харкові (800 чол. на чолі з М. Тимофіївим), у слободі Печенігах (45 чол. з І. Волошеніним). Тільки про те, як оселено Зміїв, ми взагалі нічого не знаємо. Можемо гадати з певністю, що до складу цих загонів великою мірою належала також і людність,

що попереду вже господарювала на слобідських уходах, а тепер переносила сюди свої постійні оселі. Уходницький спосіб господарювання зберігся в усіх властивих йому формах і після того, як засновано міста й слободи. Пересельці здебільшого вважають міста за місце зимового осідку, переховування майна, місце торговельної обміни та оборони на випадок ворожого нападу. Прислані до нових міст воеводи скаржаться, що вліті по містах мало хто й залишається, вся людність розходиться по уходах, пасіках і хуторах. Це свідчить про те, які тут були форми експлуатації землі і природних багатств і які форми господарювання: добичництво по уходах, закладання пасік, перетворення їх на хутори з б. м. постійним житлом і далі поширення землевласности, побудованої на займанщині.

Хліборобство зразу ж посідає на Слобожанщині почесне місце. Численні пасіки і хутори з'являються з перших часів оселення не тільки на Зміївщині, але й на крайньому півдні навколо Цареборисова. Звичайно тут, у степу, хліборобство розвивається слабше, ніж далі на північний захід, і людність тут терпить від нестачі хліба. Проте й тут, а ще більше по інших поселеннях про розвиток хліборобства свідчить закладання численних млинів і поширення гуральництва. Крім хліборобства, широко розвинулося випасання худоби і коней. Митні книжки 1656 р. кажуть про те, що „черкаси“ продавали в Чигирині силу-силенну волів. Проте уходницький характер господарства, що ми спостерігали на Слобожанщині перед появою осілих поселень, зберігається надалі, і господарство ще не скоро стає виключно осіло-хліборобським. На півдні дуже розвинене рибальство і полювання. Уловлену рибу рахують одного разу під Змієвим на тисячі пластей. На північно-західній Слобожанщині натомість розвинулося бджільництво, дігтярство і будництво. Угорі згадувалося, що сумський воевода обіцяв урядові до 2 т. пудів меду самого тільки податку, а продукцію дьогтю рахував на 1000 барил річно.

З усіх слобідських міст їздила людність на Торські озера варити сіль. З перших часів після оселення людність починає викурювати горілку; в Сумщині з'являється промислове гуральництво, і це теж посередньо свідчить про розвиток хліборобства. Наведені дані про слобідське господарство і промисли в перших роках після оселення міст і слобід підказують гадку, що ці промисли давали не тільки продукти на власне споживання, а йшли й на продаж, і навіть на експорт за межі Слобожанщини. Відомості митної книжки м. Чугуєва 1656 року (М. Д., Денежн., кн. ч. 104) вказують у якому напрямку йшов торговий шлях із Слобожанщини: за торговий центр став Чугуїв, а потім його функції перейняв, очевидно, Харків; звідси торговий шлях ішов на Білгород і далі на північ. Отже Слобожанщина включилася в сферу торгових впливів півночі. Але зв'язувалася вона і з Лівобережжям: повідомлення про полтавських купців у Змієві 1656 р. вказує нам напрямок цього торгового шляху: через Зміїв на Полтаву. Про розвиток торгівлі й інтенсивність торгових інтересів людности свідчать постійні клопотання різних слобідських громад, щоб їм надали права на ярмарок і безмитний торг. Місту Сумам замість ярмарків дозволили безмитний торг протягом цілого року, але крім свят; такого обмеження, здається, не було по інших містах. Знаємо про безмитний торг в Охтирці і Цареборисові. Здається, й по інших містах (нпр. у Чугуєві) українці мали право безмитного торгу. Митні збори

взагалі заведені були тільки для операцій понад 12 карбованців, але українці їм не підлягали.

Розвиток хуторного господарства, промислів, ярмаркової і гуртової індивідуальної торгівлі свідчить, що вже в перші роки існування новосаджених поселень серед слобідської людности була чимала суспільна диференціяція. Повстання 1648 року великою мірою стерло межі між окремими станами, що почали зливатися в правно-одноманітну масу „показаченої“ людности. Але певна (і чимала) маєткова нерівність та досить складна клясова структура людности збереглася, клясові суперечності в ній навіть ще загострилися, і це яскраво виявилось потім у подіях часів Виговщини. Переходячи до Слобожанщини, людність переносила з собою й ознаки клясової диференціяції, а розвиток виробничих стосунків на нових місцях сприяв дальшому її поглибленню.

Як згадувалося, в одноманітній масі „показаченої“ людности, що розташовувалася на нових місцях, нелегко відрізнити окремі її верстви. В кожному разі до міщанської й селянської верстви мусимо зарахувати переважну масу неозброєної людности офіційних реєстрів; на цілій Слобожанщині вона становила щось половину; до цих таки верств належало, мабуть, і чимало озброєних. Дві ці верстви не легко розмежувати; очевидно, і в дійсності (а не тільки в реєстрах) між селянством і міщанством була хіба та різниця, що перше жило по селах і слободах, а друге по містах.

Помалу почала виділятися з реєстрів служилої показаченої людности спеціально селянська верства, що до неї мала належати бідніша, слабше загосподарена людність. Вищі її верстви зберігали зв'язок із козацькою „служилою“ людністю, а найзаможніша частина, власники хуторів із великим реманентом, мала стати на боці козацької старшини в тих клясових боях, що розгорнулися на Слобожанщині в наступному десятилітті. Менш заможні верстви селянства, навпаки, зливалися з масою біднішої людности, що „тинялася між дворів“, не маючи змоги завести власне господарство, і залишалася поза офіційними реєстрами. Ці верстви мали перші підпасти февдальній експлуатації великої старшинської землевласности.

Міщанська людність купчилася по містах, і її записувано до реєстрів повніше, ніж селянську. Пізніше (в р. 1660) фігурує вона в реєстрах або як „городове козацтво“, або під власною назвою „міщан“ (напр., у Харкові). Ця людність жила переважно з хліборобства, як і селянська; але з перших часів мусіли виділятися окремі особи чи родини, що попри хліборобство ще й ремісничували чи торгували. Згадуваний вгорі розвиток гуртового торгу свідчить про те, що були окремі підприємці, що мали в своєму розпорядженні не абиякий грошовий капітал. Вони торгували великими гуртами волів і коней, іноді продавали партії риби на суму до 50 крб.; були тут і мірошники, що ставили млини своїм коштом, вкладаючи своє власне майно; усе це свідчить, що тут була заможна верства, що могла змагатися своїм впливом із представниками козацької старшини. Особливо виразний міщанський характер мали громади Сум, Харкова і почасти Охтирки. Коли акт 1658 р., що його наводить Філарет (III — 281), не є фалсифікат, то в Сумах того року була вже ратуша, отже мала бути вже й організована міщанська громада.

Властиво козацька людність (що повинна була брати участь у походах і мала окрему адміністративну, полкову, організацію) записана була до складу озброєного служилого козацтва наших реєстрів. Пізніше реєструвалося воно в категорії „полкового“ козацтва. Проте бідніше козацтво могло реєструватися і в категорії неозброєних, надто що сама ця категорія (неозброєних) не мала виразних ознак і меж. До козацтва, треба гадати, належали переважно родини заможніші й ширші, що склалися з кількох дорослих чоловіків. На козаків реєстрували голів родин; інших чоловіків переписували при них, очевидно, як людність економічно несамостійну і неповноправну, тільки для обліку обороноспроможного контингенту певного міста. Вони належали до складу „Дітей и братъи, и племянников, и сосѣд, и приймаишов“. Отже вже в реєстрах 1655 р. з'являються ширші заможні родини, що господарюють спільно, вкупі з підсусідками тощо. Чимало людської сили і великий реманент, привезений з батьківщини (про нього знаємо з охтирського і острогозького переписів), давали змогу захопити великі простори землі (на загальних підставах займанщини) і створити підстави для февдального підбиття селянської праці. Уже в 1657 році двоє сумських козаків (брати) прохали дозволу оселитися слобідкою і завести млин, щоб там „ссаживать“ людей. Заможня старшинська і колостаршинська верства „значного“ козацтва спиралася не тільки на експлуатацію природних багатств країни, а й провадила широку торгівлю і, можливо, мала і тут перевагу над заможнішими торговими шарами міщанства.

Питання про повноту реєстрів людности XVII віку, що ті реєстри складала воеводська адміністрація, лишається не цілком з'ясоване. Треба гадати (маємо про це й безпосереднє свідчення одного з харківських воевод — див. вище, с. 151), що до реєстрів заведена тільки постійна людність окремих поселень-громад, але поза ними лишалася численна неосіла ухोдинська чи просто мандрівна півспролетаризована людність, що не мала свого реманенту і дворів. Через те нас не повинні дивувати малі числа реєстрів людности 1655—7 років. Ті реєстри, очевидно, відбиваючи фактичний стан речей, не дають змоги виділити окремі суспільні верстви, чи стани. Що найбільше вони подають такі категорії: 1) „служилых черкас“, себто зареєстрованих голів родин, і окремо несамостійних їх родичів або підсусідків („сосѣд“) — у категорії „дітей“; 2) всередині цих двох категорій відрізняють: а) піших і кінних; б) озброєних і неозброєних („без ружья“); за відзнаку озброєння вважали часом наявність рушниці, а часом тільки холодної зброї. Усі ці категорії з'єднуються звичайно в різних комбінаціях.

Стан заселення Слобожанщини вкінці 1655 року малює нам офіційне статистичне зведення з 1 січня 1656 р., складене на підставі переписних книжок, присланих у грудні 1655 р. до Москви з м. Яблонова (про цей перепис — див. угорі, в огляді джерел і на с. 150). Це зведення подаємо тут у вигляді таблиці (таб. I, с. 186) разом з автентичною передмовою до нього. Поряд того подаємо загальну зведену таблицю наших відомостей про рух населення на Слобожанщині в 1654—7 рр. (таб. II, с. 187); відомості зачерпуємо з різних джерел (див. вище, розділ IV); для порівняння до цих відомостей додаємо підсумки „розборних книжок“ Пестрикова і Ушакова 1660 року (див. окрему розвідку автора: „Харківський перепис 1660 р.“, „Записки Іст.-

Філ. Відд. ВУАН“ (кн. XX). Як бачимо з цих таблиць, людности по окремих містах і слободах невинно більшало. Ще раз підкреслюємо, що до поданих підсумків заведено тільки офіційно зареєстровану людність; та й вона, як

ТАБЛИЦЯ І.

„Перечневая роспись“ 1655 р.

„В нынешнем во 164-м году генваря въ 1 день по отписке из Яблониова окольничего и воеводы князя Івана Івановича Ромодановского с товарищи и по переписнымъ книгамъ, каковы прислали к ним с Вольново, с Чюгуева, с Колонтаева приказные люди, поселилось нововыезжих Черкас в городѣх і в уѣздехъ¹⁾).

	К о з а к и в				Д і т е й і і н.				В с ь о г о
	Кінних	Піших	Без ружья	Разом	Кінних	Піших	Без ружья	Разом	
„На Чугуеве в городе и в под- городной слободѣ	11	19	—	30	—	13	3	16	46
В Харьковской і в Лопин- ской слободах	377	47	52	476	9	134	30	173	649
В Хорошевской слободѣ . . .	32	7	1	40	1	10	—	11	51
В Змеевской слободѣ	140	33	56	229	—	4	135	139	368
В Мохначевской слободѣ . .	3	1	7	11	—	4	—	4	15
В Печенежской слободѣ . . .	74	17	38	129	—	2	28	30	159
И всего на Чугуеве і в Чугуевском уѣзде в слободах нововы- езжих Черкас	693	143	166	1002	11	173	228	413	1415
В Вольновском уѣзде:									
В Ахтырском остроге	242		509	751	22		391	413	1164
В Городном остроге	12		18	30	—		18	18	48
В Колонтаеве	39		56	95	7		31	38	133
В Колонтаевском уѣзде в де- ревне Селенищевке и в иных деревнях	23		65	89	4		25	29	117
И всего в Колонтаеве і в Колонтаевском уѣзде	62		122	184	11		56	67	251
І всего на Чюгуеве і в Ах- тырском і в Городном ост- рогах і в Колонтаеве и тѣх городов в уѣздах Черкас“ .	1152		815	1967	217		693	910	2877
З них всього: „с ружьем“ .	—		—	—	—		—	—	1369
„ „ „без ружья“ .	—		—	—	—		—	—	1508

згадувалося при огляді історії окремих міст, була дуже текуча і нетривка. Отже наш підсумок залюднення—щось із 3.000 дорослих чоловіків в 1655 р. і відповідно мабуть до 5.000 в р. 1657 дає тільки дуже приблизне уявлення про стан залюднення Слобожанщини в тих рок.

¹⁾ Це — підсумки загальні, а не тільки за 1655 р., як показує передмова до витягу з підсумків по цих районах, зроблена на підставі розпису, що його подаємо; в цій передмові до поданого тексту додано: „А по переписнымъ книгамъ поселилось нововыезжихъ Черкас в городѣх і в уѣз-
дах в прошлом во 161-м, і во 162-м, і во 163-м годѣх“; далі подано такі підсумки, як подано тут (див. М. Д., Блгр., ст. 384, а. 134). Неточні підсумки подаємо за оригіналом (там само аа. 125—133).

Отже ані відомості про виробничі стосунки людности, ані статистичні дані про її склад не дають нам змоги дати виразний образ клясових стосунків у країні першими роками її осілого залюднення. Суспільно-економічні стосунки ще тільки складалися і клясові суперечності не виявилися ще так виразно, щоб наші джерела могли їх відбити. До того найцінніший матеріал, судові справи, лишалися ще не закріплені в писаній формі, бо не належали до компетенції воевод і не відбивалися в офіційному воеводському листуванні. Через те ми не знаходимо в наших джерелах відомостей про якісь

ТАБЛИЦЯ II.

Зведення відомостей про залюднення Слобожанщини за р.р. 1654—1657.

	1654	1655	1656	1657	1660 (1658)
Суми	—	(100)	—	—	1642 коз. + 1098 ін. Разом . . . 2740
Охтирка	443	751 + 413 діт.	—	—	678 коз. 557 міщ. 583 сел. } 1818
Харків	—	476 + 173 „	587	—	1357 коз. 605 міщ. 169 сел. } 2131 + 508 д.
Зміїв	—	229 + 139 „	408	500	600 (1658) 880 коз. (1660)
Цереборисів	—	87 + 40 „	317	220	—
Терни	—	50	250	350	500 (1658)
Ворожба	—	—	130	180	500 + 1500 діт. і жін. (1658)
Колонтаїв	—	95 + 38 по селах — 117	—	—	249 коз. 271 міщ. 155 сел. } 675
Городне	35	30 + 18 „	—	—	—
Хорошево	—	40 + 11 „	—	—	—
Печеніги	—	129 + 30 „	—	—	472 коз.
Мохачі	—	11 + 4 „	22	—	—
Чугуїв	—	30 + 16 „	—	—	—

тертя чи конфлікти між верствами заможними, старшинськими і рештою людности. Але гострі суперечності були і виявилися пізніше в кривавих подіях дальшого десятиліття. Отож у політично-громадському житті новоосаджених поселень все, що ми можемо відзначити, це поступинний процес залагодження попереднього конфлікту між українськими емігрантами і воеводською адміністрацією, агентурою помісного землеволодіння і торгового капіталу Московської держави. Цей процес проходив швидше в районах осілого хліборобства, можливо в зв'язку з тим, що, як зазначалося, саме в цих районах найраніше почався процес формування февдального ладу (як в Сумщині); повільніше цей процес проходив у районах добувницького степового ухадництва. Усталення політичного ладу на Слобожанщині набрало форм розвитку старшинсько-козацької автономії під загальною зверхністю воеводської влади.

Початкова політична організація слобідських громад була така. На чолі громади, незалежно від її розміру, стоїть виборний отаман. Вийняток маємо

тільки в двох містах, на кордоні Лівобережжя: в Охтирці першими часами після оселення на чолі громади стоїть сотник І. Аристов, після нього сотник І. Ларіонович, який проте незабаром починає іменуватися отаманом; в Колонтаєві отаман існує поруч сотника, а по суміжних селах на чолі громад стоять отамани. Уряд отамана всюди виборний; про вибірність і вибори отаманів маємо чимало відомостей, поданих вище при огляді історії окремих міст. Більші громади поділяються на сотні. Ці сотні спочатку, мабуть, не рівні (як у Змієві), але потім, можливо не без впливу воеводської адміністрації, бачимо по сотнях рівно по 400 чоловіка (напр., у Харкові). На чолі сотень стоять сотники (Зміїв, Харків, Суми, Цареборисів) і інша старшина — осаули (Харків, Зміїв), хорунжі (Зміїв). По малих поселеннях сотників не бачимо. Про розподіл судової компетенції відомостей не маємо. Судив отаман, часом, може, разом із воеводою, як наказано було судити в Охтирці. Згадуваний вище акт, що його навів Філарет, каже про існування в 1658 р. в м. Сумах окремої міщанської громади, на чолі з міщанським урядом — ратушею; але автентичність цього акту дуже сумнівна. Всі важливіші справи громада розв'язує на загальній раді, до якої належали, як треба гадати, всі дорослі члени офіційної (реєстрованої) громади.

Поруч виборної місцевої адміністрації (отаманів) стояла воеводська адміністрація Московської держави. Ця адміністрація не відігравала жадної ролі в початкових стадіях оселення слобідських міст; після осадження цих міст і слобід вона обмежувалася реєстрацією переселців, приведенням їх до присяги та інформацією центрального уряду про хід еміграції. Тільки 1656 р. до всіх новоосаджених міст Слобожанщини призначено воевод, що зробили спробу завести по цих містах звичайний у Московській державі помісний і адміністративний лад. Проте тільки в Цареборисові, де чимала частина залоги складалася з російської служебної людности, а українським козакам видавалося утримання грішми й харчами, воевода мав більший вплив. По інших містах російські залоги були невеличкі, утримання не видавали, помісного землеволодіння завести не вдалося, і воеводська влада тут не мала жадного впливу на місцеве життя. Навіть військову оборону і будівлення фортець організували і провадили місцеві громади, звичайно тільки під номінальним доглядом воевод, а іноді навіть усупереч їхнім планам і вимогам.

Немає жадного сумніву, що місцева старшинська адміністрація складалася з представників заможніших козацьких і міщанських верств і чинила в їхніх інтересах, хоч номінально ім'ям цілої громади. Можливо, що на ці самі верстви спиралися і воеводи. Не маємо, на жаль, змоги ствердити це даними з наших джерел. На це питання, як і на багато інших, можна було б відповісти тільки на підставі подій, що розгорнулися на Слобожанщині невдовзі після смерті Хмельницького, у зв'язку з бурхливими подіями Виговщини. На Слобожанщині як і на Наддніпрянщині ці події вперше виявили наочно всю складність класових суперечностей, що визрівали попередніми роками на Наддніпрянщині і, перенесені на Слобожанщину, відродилися тут уже першими роками всередині назверх такого нескладного, майже елементарного життя новоосаджених слобідських громад.